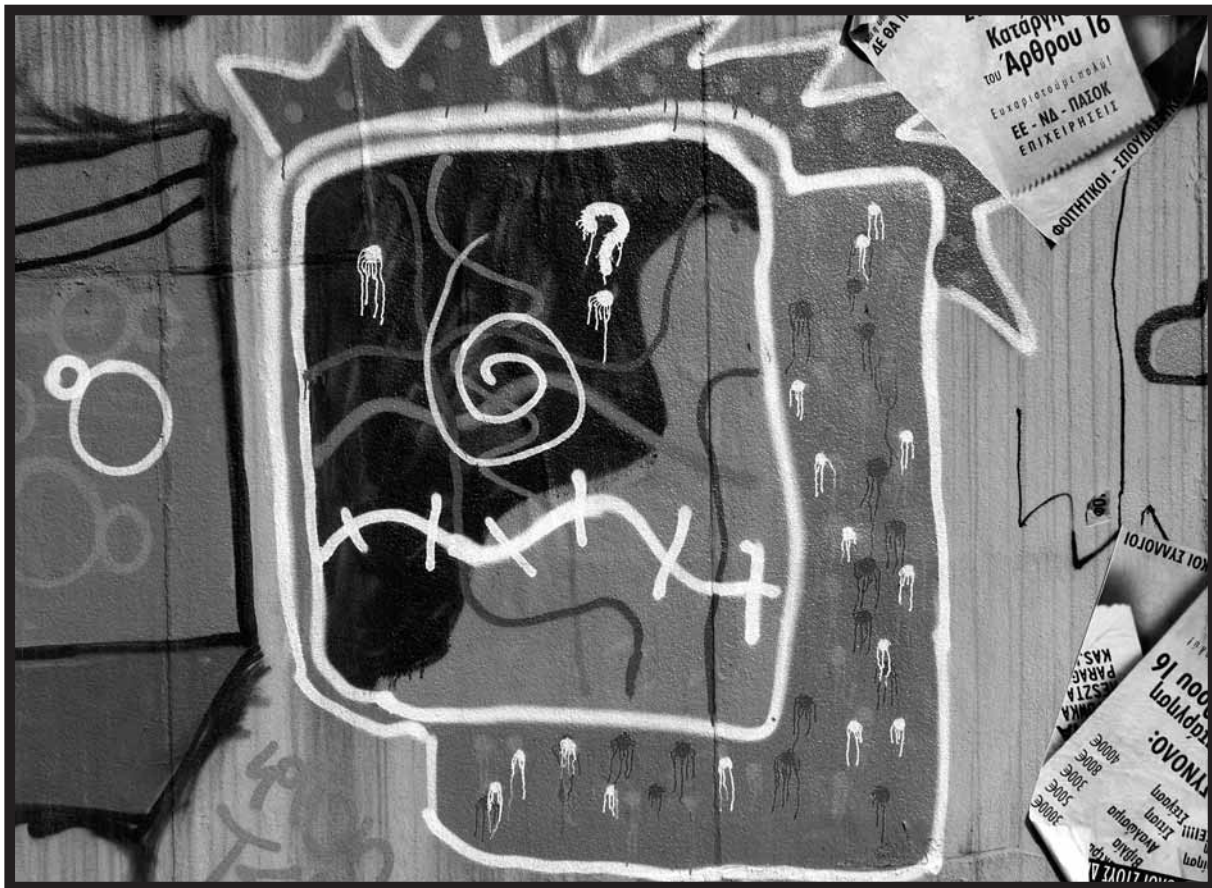

ΕΛΕΝΗ ΠΙΤΤΑΔΑΚΗ – ΠΟΛΥΤΙΜΗ ΚΟΥΣΚΟΥΡΗ: Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΔΥΟ ΠΡΩΤΟΠΟΡΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΣΩΝ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1834–1855)

ΑΣΗΜΑΚΗ ANNY*

Αφετηρία και στόχος της εργασίας

Αφετηρία της εργασίας αποτελεί η διαπίστωση της απουσίας στοιχείων που θα επέτρεπαν την παρουσίαση και την ανάδειξη της πορείας δυο επωνύμων διδασκαλισσών των αρχών του 19ου αιώνα: της Ελένης Πιτταδάκη και της Πολυτίμης Κουσκούρη. Το κενό είναι εμφανές στη βιβλιογραφία¹ που αφορά στην ιστορία και την κοινωνιολογία της παιδείας του τόπου μας κατά τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας. Εξάλλου η ανίχνευση και η παρουσίαση στοιχείων που αφορούν στη ζωή και το έργο τους έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον διότι είναι απόλυτα συνδεδεμένη και με τις απαρχές της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα.

Στόχος μας είναι η προσέγγιση και η παρουσίαση του ιδιωτικού και διδασκαλικού βίου των δυο αυτών φημισμένων διδασκαλισσών της εποχής, στη φάση της γένεσης και της θεσμοθέτησης της δημοτικής εκπαίδευσης των θηλέων στην Ελλάδα όπου, χωρίς αμφιβολία, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο. Με βάση το διαθέσιμο τεκμηριωτικό – ιστορικό υλικό θα επεξεργαστούμε μian αφήγηση σχετικά με τις ζωές της Ε. Πιτταδάκη και της Π. Κουσκούρη, μέσα όμως από τον τρόπο εξέτασης και ερμηνείας της

* Η Άννη Ασημάκη είναι κοινωνιολόγος, διδάκτωρ των επιστημών της αγωγής. Διδάσκει κοινωνιολογία στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Πατρών.

κοινωνικής ζωής των γυναικών του παρελθόντος, έτσι ώστε τα στοιχεία που συνθέτουν τις ζωές τους να κρατηθούν διαθέσιμα για μια μελλοντική νέα αφήγηση.²

Δομή της εργασίας

Θεωρούμε απαραίτητο αφού θέσουμε τα ερευνητικά μας ερωτήματα, το μεθοδολογικό προβληματισμό και τη μεθοδολογική προσέγγισή μας, να παραθέσουμε μερικά στοιχεία της κοινωνικής εικόνας των γυναικών στην οθωνική Ελλάδα, για να διαφανεί το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έδρασαν οι δυο διδασκάλισσες. Έπειτα θα τονίσουμε κάποια σημεία του θεσμικού πλαισίου της κατάρτισης των διδασκαλισσών κατά την ίδια περίοδο. Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε το ιστορικό υλικό που αφορά στη διαδρομή της Ε. Πιτταδάκη και της Π. Κουσκούρη, στα σχολεία των κορασίων της εποχής, καθώς και στις πτυχές του ιδιωτικού τους βίου. Κλείνοντας την εργασία θα παραθέσουμε επισημάνσεις κοινωνιολογικού χαρακτήρα.

Για να παρακολουθήσουμε συστηματικά τις διδασκαλικές διαδρομές και την παρουσία της Ε. Πιτταδάκη και της Π. Κουσκούρη, διερευνήσαμε τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, όπου οδηγηθήκαμε στην επισήμανση και συλλογή ανέκδοτου-πρωτογενούς υλικού που αφορούσε στα σχολεία κορασίων της εποχής, όπου δίδαξαν οι συγκεκριμένες διδασκάλισσες. Το πρωτογενές τεκμηριωτικό υλικό έχει προκύψει από την αλληλογραφία των τοπικών αρχών, των διδασκόντων των σχολείων και της Γραμματείας ή Υπουργείου πάνω σε θέματα που αφορούσαν στην ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία του κατά περίπτωση σχολείου. Χρησιμοποιήσαμε επίσης δευτερογενείς πηγές (βιβλιογραφία) που αναφέρονται στις ιστορικοκοινωνικές εξελίξεις και τις εξελίξεις των εκπαιδευτικών πραγμάτων της χώρας από το 1834 έως το 1855, περίοδο που έζησαν και δίδαξαν οι Πιτταδάκη και Κουσκούρη. Αναζητήσαμε ακόμη πληροφορίες σχετικά με τα βιογραφικά τους στοιχεία και τις πτυχές του ιδιωτικού τους βίου, στον τύπο της εποχής, εφόσον οι παράγοντες των ατομικών περιπετειών τους σε πολλές περιπτώσεις συνδέονταν απόλυτα με τη φθίνουσα ή μη πορεία ενός σχολείου. Τέλος, για να φθάσουμε σε μια σφαιρικότερη δομή αναζητήθηκαν σε τοπικό επίπεδο ιστορικά στοιχεία των πόλεων όπου ιδρύθηκαν και λειτουργήσαν, σχολεία κορασίων στα οποία δίδαξε η Ε. Πιτταδάκη και η Π. Κουσκούρη.³

Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογική προσέγγιση

Τον 19ο αιώνα η ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης επέτρεπε την είσοδο των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στη μισθωτή εργασία.⁴ Η σημασία του διδασκαλικού επαγγέλματος για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων ήταν μεγάλη, δεδομένου ότι ήταν και το μόνο επάγγελμα που μπορούσαν να ασκήσουν. Τους επέτρεπε να πετύχουν ταυτόχρονα πρόσβαση στη γνώση και οικονομική ανεξαρτησία –αδιανόητη αυτή η τελευταία, για τη συντριπτική πλειονότητα των γυναικών αυτής της κατηγορίας την εποχή εκείνη, που παρέμεναν όλη τους τη ζωή εξαρτημένες από τους άνδρες της οικογένειάς τους.⁵ Μεγάλο ποσοστό διδασκαλισσών της εποχής, ακόμη και αυτές που προέρχονταν από σχετικά εύπορες οικογένειες, εργάζονταν για να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες της

οικογένειας.⁶ Οι δυνατότητες που είχαν για εργασία, οι διδασκάλισσες ήταν: η «οικοδιδασκαλία» και η πρόσληψη σε διάφορα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία του ελεύθερου κράτους και του υπόδουλου ελληνισμού.⁷ Εδώ πρέπει να τονίσουμε τα όρια που είχε η ανεξαρτητοποίηση των γυναικών μέσω της μισθωτής εργασίας, κυρίως όσον αφορά στις πραγματικές δυνατότητες που επέτρεπε τις γυναίκες, να ξεφύγουν από την παραδοσιακή οικογενειακή δομή.⁸ Μέσα στο συγκεκριμένο κάθε φορά μικρόκοσμο – κοινωνικό πεδίο– έννοια που επιτρέπει σύμφωνα με τον Bourdieu τη σύλληψη και την προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας με όρους σχέσεων⁹ – η πρόσβαση ή η συνεχής πορεία μιας διδασκάλισσας στο επάγγελμα ήταν απόλυτα εξαρτημένη από την νομιμοποιητική λειτουργία του φύλου τους και την ανδρική ή γενικότερα κοινωνική κυριαρχία της εποχής. Το φύλο, εξάλλου, αποτελεί συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων και είναι ο πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων της εξουσίας.¹⁰ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ένας μηχανισμός «τυπικού κοινωνικού ελέγχου», στο όνομα της «ηθικής» και του διδασκαλικού «προτύπου» έθετε τα όρια στη δράση των διδασκαλισσών της εποχής. Η εργαλειακή έννοια του «τυπικού κοινωνικού ελέγχου», εδώ εκλαμβάνεται ως το σύνολο των μέσων που χρησιμοποιεί μια κοινωνία για να εξασφαλίσει τη συμμόρφωση των μελών της προς τους κανόνες και τα πρότυπα που ισχύουν στους κόλπους της μια δεδομένη στιγμή.¹¹ Χαρακτηριστικά του στοιχείου είναι: η δημοσιοποίηση του εκάστοτε προβλήματος και η εισβολή στην ιδιωτική ζωή του ατόμου, προκειμένου να αξιολογηθεί η πράξη και να επιλεγεί η ενδεδειγμένη μορφή τιμωρίας.¹²

Με βάση το παραπάνω πλαίσιο, θέσαμε τα εξής ερωτήματα που αφορούν στις πρώτες διδασκάλισσες που υπηρέτησαν στα σχολεία των κορασίων κατά τις πρώτες δεκαετίες της σύστασης του ελληνικού κράτους:

- Ποιες δυσκολίες αντιμετώπιζαν στο έργο τους οι πρώτες διορισμένες διδασκάλισσες, μέσα στο κοινωνικό πεδίο (στον εκάστοτε «μικρόκοσμο» όπου διορίζονταν), ως αντίτιμο της εισχώρησής τους στον ανδροκρατούμενο δημόσιο χώρο;
- Ποιους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου άσκησε το κράτος και η τοπική κοινωνία στις πρώτες διδασκάλισσες του ελληνικού κράτους;
- Λειτουργήσε το διδασκαλικό επάγγελμα στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο (και στη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης των δυο διδασκαλισσών) ως μέσο κοινωνικής ανόδου ή διατήρησης της κοινωνικής τους θέσης;

Όσον αφορά στη μεθοδολογία, το πρόβλημα που τέθηκε από την αρχή, είναι ότι τα τεκμήρια τα οποία συγκεντρώσαμε, κομίζουν πληροφορίες, όχι μόνο με το περιεχόμενό τους, αλλά και με το ύφος τους, τη γλώσσα, τη μορφή και συχνά τις παρασελίδες σημειώσεις τους. Σε ποια μεθοδολογική αρχή, συνεπώς είναι δυνατόν αυτός ο σύνθετος πλούτος πληροφοριών να ενταχθεί; Οι παράγοντες επίσης των ατομικών επαγγελματικών περιπετειών, αλλά και των πτυχών του ιδιωτικού βίου των διδασκαλισσών που είναι και οι πρωταγωνίστριες της ιστορίας της εκπαίδευσης των «κορασίων», μέσα σε ποιο μεθοδολογικό πλαίσιο μπορούν να καταγραφούν και να αναλυθούν; Η ανομοιογένεια επίσης και ιδιαίτερα τα «κενά» και οι

«σιωπές» του υλικού, μας οδήγησαν στην επιλογή μιας ποιοτικής προσέγγισης.

Προσεγγίσαμε το τεκμηριωτικό μας υλικό χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της «κοινωνιολογικής ανάλυσης των τεκμηρίων», δηλαδή την «ποιοτική ανάλυση περιεχομένου». Πρόκειται για ποιοτική προσέγγιση, η οποία βασίζεται στην παρουσία ή απουσία χαρακτηριστικών ενδείξεων –σημαντικών πληροφοριακών στοιχείων για το περιεχόμενο της συγκεκριμένης επικοινωνίας.¹³ Σημασία έχει η επανατοποθέτηση των τεκμηρίων μέσα στη διαδικασία και το πλαίσιο της κοινωνικής και εδώ, της κρατικής και εξουσιαστικής επικοινωνίας της οποίας και αποτελούν συστατικά στοιχεία.¹⁴ Την προσέγγιση αυτού του τύπου ο Bardin την ορίζει ως:

«το σύνολο των χειρισμών οι οποίοι έχουν ως στόχο την παρουσίαση, αλλά και την ανάλυση του περιεχομένου ενός τεκμηρίου σε μια μορφή διαφορετική από την αρχική, με τέτοιο τρόπο ώστε να πραγματοποιείται η μετάβαση σε ένα επόμενο στάδιο».

Στην παρούσα εργασία, αρχικά ταξινομήσαμε το σώμα των τεκμηρίων που συγκεντρώσαμε με αυστηρή χρονολογική σειρά. Κατόπιν, ακολούθησε η αξιολόγηση, η κατηγοριοποίηση κατά θέματα και η οργάνωση του υλικού, με στόχο την αποκόμιση της συνολικής εικόνας των επικοινωνιακών γεγονότων μεταξύ των αρχών (υπερκείμενη διοίκηση) και των συγκεκριμένων προσώπων, αλλά και την ερμηνευτική προσέγγιση των φαινομένων στα οποία αναφέρονταν.

Η κοινωνική εικόνα των γυναικών στην «οθωνική Ελλάδα» και οι παραδοσιακές καταβολές της

Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα οι γυναίκες, εξαιτίας του φόβου των Τούρκων ζούσαν περιορισμένες στην κατοικία τους.¹⁶ Είναι επίσης κοινή διαπίστωση ότι ο αναλφabetισμός των γυναικών αποτελεί την περίοδο και του τελευταίου ακόμα αιώνα της τουρκοκρατίας πανελλήνιο φαινόμενο. Τον 19ο αιώνα, όμως, η θέση της Ελληνίδας σταδιακά αλλάζει. Στην αλλαγή αυτή πρωτοστατεί ο Ελληνισμός των μεγάλων παροικιών του εξωτερικού. Οι Έλληνες της διασποράς έρχονται σε επαφή με νέες πολιτικές και κοινωνικές ιδέες και δομές, τις οποίες υιοθετούν και μεταφέρουν και στην πατρίδα τους. Οι πρώτοι που τις αποδέχονται και τις αφομοιώνουν είναι οι Φαναριώτες. Δίνουν από νωρίς ξεχωριστή θέση στη γυναίκα και φροντίζουν για τη μόρφωσή της.

Η επιρροή από τη Δύση στον τρόπο ζωής και στις συνήθειες στον ελλαδικό χώρο, γίνεται ιδιαίτερα αισθητή σε σχέση με το γυναικείο πληθυσμό, στα νησιά του Αιγαίου και τις Κυκλάδες (διακίνηση νέων ιδεών μέσω εμπορίου), όπου οι περιηγητές επισημαίνουν μεγάλη διαφορά στην κοινωνική θέση και τις ελευθερίες που απολαμβάνουν οι γυναίκες σε σύγκριση με την ηπειρωτική Ελλάδα.¹⁷ Παρότι ο περιορισμός και η απομόνωση της Ελληνίδας στον «οίκο» της κυριαρχεί, σε άλλες κοινωνικές ομάδες λιγότερο και σε άλλες περισσότερο, έως τα τέλη του 19ου αιώνα, θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί ότι διαμορφώθηκε μια νέα κατάσταση στο κοινωνικό πλαίσιο της ζωής των Ελληνίδων. Δεν παραγνωρίζεται, όμως, και η προοδευτική διάλυση του παλαιού κοινοτικού

πλαίσιου, το οποίο επέφερε και την παύση του δικτύου της γυναικείας κοινωνικότητας, η οποία ήταν στενά συνδεδεμένη με τα «νυχτερία» και τις ομαδικές εργασίες των γυναικών.¹⁸

Ο Ε. Αμπού μας πληροφορεί ότι στην Ελλάδα του Όθωνα:

«ο δημόσιος δρόμος ήταν για τους Έλληνες του ισχυρού φύλου και ότι οι γυναίκες λίγη θέση είχαν στους δρόμους. Έβγαιναν σπάνια και δεν επισκέπτονταν ποτέ το παζάρι. Οι άνδρες είχαν κρατήσει αυτό το προνόμιο από την εποχή της Τουρκοκρατίας».¹⁹

Αν εξαιρέσει κανείς τις λιγοστές «ομογενείς» αστές των Αθηνών, οι οποίες σύχναζαν στις βαυαρικές λέσχες και καμιά φορά στο θέατρο, οι άλλες γυναίκες ήταν κυριολεκτικά αθέατες. Ο χωρισμός των φύλων στην οθωνική Ελλάδα αποτελούσε το θεμέλιο λίθο της δημόσιας γαλήνης. Και ο διαχωρισμός δημόσιος χώρος-άνδρες, ιδιωτικός χώρος γυναίκες, ήταν καθοριστικός.²⁰

Όσον αφορά στη νοοτροπία σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών της εποχής, χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Δανέζας Χ. Λυτ, η οποία έζησε στην Ελλάδα κατά την οθωνική περίοδο. Σημείωνε στο σημειωματάριό της το 1842, πως προξενούσε ιδιαίτερη εντύπωση στους Έλληνες το γεγονός ότι, ενώ ήταν γυναίκα, είχε κάποια ιδέα από γεωγραφία και ιστορία, καθώς και ότι σε μικρό χρονικό διάστημα είχε κατορθώσει να μάθει την ελληνική γλώσσα.²¹

Εκείνο το οποίο θα πρέπει να επισημανθεί τελικά, σε σχέση με την παραδοσιακή κοινωνική θέση και εικόνα των γυναικών κατά την οθωνική περίοδο είναι ότι η νέα οργάνωση της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής καταρχήν στις πόλεις άρχισε να τις επηρεάζει και να τις μεταβάλλει. Τα νέα πρότυπα κοινωνικής ζωής των ανερχόμενων Ελλήνων αστών, που είχαν «δανειστεί» από τη δυτικοευρωπαϊκή κοσμοπολίτικη τάξη διέυρυναν συνεχώς τα όρια των ανθρώπινων σχέσεων και των δραστηριοτήτων των γυναικών. Η κυρίαρχη ιδεολογία αυτού του νέου κοινωνικού πλαισίου των γυναικών κατά την περίοδο του οθωνικού βασιλείου εμφανιζόταν με δύο κύριες διαστάσεις: από τη μία, ανέπτυσσε επιχειρήματα απαξίωσης του παρελθόντος και των στοιχείων που το θύμιζαν ενώ από την άλλη, στις νέες δυτικογενείς ιδέες ενσωμάτωνε «επιλεκτικά» κάποιες παραδοσιακές και αυτό εξαιτίας της μεγάλης απόστασης, η οποία διαχώριζε τους φορείς των νέων αστικών ιδεών και αξιών –δηλαδή τους Βαυαρούς και τους ομογενείς αστούς– από τις λαϊκές τάξεις και τα υπό διαμόρφωση μεσαία στρώματα.²² Εξάλλου, εύγλωπτη είναι η εικόνα των πολιτισμικών αντιθέσεων, τις οποίες όλες σχεδόν οι δυτικές πηγές επιβεβαιώνουν, ανάμεσα στους Έλληνες των μετεπαναστατικών χρόνων. Οι αντιθέσεις αυτές ήταν ιδιαίτερα αισθητές στον τρόπο ζωής, στο ντύσιμο, αλλά και στην αντιμετώπιση των γυναικών. Οι Έλληνες οι οποίοι ακολούθησαν τις ευρωπαϊκές συνήθειες, φορούσαν ρεντιγκότα, κάθονταν σε καρέκλες και κύρια γευμάτιζαν με τις γυναίκες τους. Η συντριπτική πλειοψηφία όμως των Ελλήνων, κάθονταν σε μαξιλάρια, ντύνονταν με φουστάνελες ή βράκες, και φρόντιζαν ιδιαίτερα να μην κυκλοφορούν οι γυναίκες τους ακάλυπτες. Είναι δε βέβαιο, ότι ζούσαν εντελώς διαφορετική κοινωνική ζωή από εκείνες.²³

Πρόκειται σαφώς για την πολιτισμική συμπόρευση ή άλλοτε εμφανή και άλλοτε λανθάνουσα σύγκρουση δύο τάσεων στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, η οποία δεν άφησε ανεπηρέαστη ούτε τη θέση της γυναίκας. Αυτή η αντιφατικότητα των δομών της ελληνικής κοινωνίας κατά την οθωνική περίοδο, απελευθερώνει τη γυναίκα, της αναγνωρίζει δειλά κάποια δικαιώματα και ελευθερίες, αλλά ταυτόχρονα την προτιμά ελεγχόμενη και «έγκλειστη». Αποδέχεται την εκπαίδευσή της και ταυτόχρονα, φοβάται ότι έτσι θα τη βοηθήσει να αμφισβητήσει τα «δεσμά» της που υποτίθεται ότι προστατεύουν την ίδια αλλά και τον «οίκο» της. Αυτή η αντιφατικότητα εξάλλου, είναι εμφανής σε όλες τις όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα. Η γυναίκα λοιπόν, κατά τον 19ο αιώνα, ανασύρεται από την κοινωνική σκιά και καθίσταται διακύβευμα ανάμεσα στις αντίρροπες δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας που είναι αυτές της συντήρησης και της απελευθέρωσης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί η ανάδυση και εμφάνιση των πρώτων εγγράμματων γυναικών στην Ελλάδα, όπου δύο από τις σημαντικότερες είναι η Ελένη Πιτταδάκη και η Πολυτίμη Κουσκούρη.

Η κατάρτιση και τα προσόντα διορισμού των διδασκαλισσών κατά την οθωνική περίοδο

Ο ιδρυτικός νόμος της δημοτικής εκπαίδευσης προέβλεπε με το άρθρο 65 την ίδρυση ενός Διδασκαλείου. Ο σκοπός του Διδασκαλείου σύμφωνα με το άρθρο 66 του νόμου του 1834, ήταν διττός. Έπρεπε αφενός: «*Να σχηματίζει ικανούς δασκάλους και διδασκάλισσες*» και αφετέρου «*το Διδασκαλείο να εξετάζει τους υποψηφίους διδασκάλους και διδασκάλισσες*»,²⁴ δηλαδή εκείνους και εκείνες που ήξεραν κάποια γράμματα και επιθυμούσαν να γίνουν δάσκαλοι και δασκάλες.

Το Διδασκαλείο ιδρύθηκε και λειτούργησε αρχικά στο Ναύπλιο το φθινόπωρο του 1834, καθώς το Ναύπλιο ήταν τότε η πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η οποία μεταφέρθηκε στην Αθήνα «*καθ' ον χρόνον και η κυβέρνησις*», μετά δηλαδή την επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας του κράτους, τον Ιανουάριο του 1835.²⁵

Ο γενικός προσανατολισμός του προγράμματος των μαθημάτων, τα οποία διδάσκονταν οι μαθητευόμενοι δάσκαλοι, ήταν εναρμονισμένος με τα κυρίαρχα την περίοδο αυτή πρωσικά πρότυπα της γενικής παιδείας. Ο προσανατολισμός αυτός έδινε προτεραιότητα στην κλασική παιδεία, την παράδοση και τις εθνικές αξίες. Γενικά, κυριαρχούσε η αρχαιομάθεια και ο ηθικοθηρησκευτικός προσανατολισμός.²⁶ Παρότι, όμως, ο ιδρυτικός νόμος του 1834 προέβλεπε τη φοίτηση και διδασκαλισσών στο Διδασκαλείο (άρθρο 65) είναι γνωστό ότι περιορίστηκε μόνο στην εκπαίδευση των διδασκάλων, εφόσον καμία υποψήφια διδασκάλισσα δεν εμφανίστηκε για να φοιτήσει σ' αυτό.²⁷

Εκτός όμως από τη φοίτηση των διδασκαλισσών στο Διδασκαλείο, το νομοθετικό πλαίσιο προέβλεπε, προκειμένου να ασκηθούν οι υποψήφιας διδασκάλισσες, την ίδρυση ενός προτύπου σχολείου θηλέων, όπως προέβλεπε υποχρεωτικά και για τους άρρενες, αλλά εδώ υπό τον όρο των υφισταμένων δυνατοτήτων.²⁸

«*Αν ήνε δυνατόν να συντεθεί το διδασκαλείον με εν σχολείον κορασίων, τότε το σχολείον τούτο θέλει χρησιμεύσει επίσης ως πρότυπον προς γύμνασιν των διδασκαλισσών*»²⁹ (άρθρο 68).

Παρόλες τις νομοθετικές προβλέψεις και ρυθμίσεις είναι δεδομένο ότι κανένα δημόσιο διδασκαλείο θηλέων δεν ιδρύθηκε τον 19ο αιώνα. Το ζήτημα αφέθηκε στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Σχολεία ξένων (κυρίως μισιονάριων), που για ευνόητους λόγους ενδιαφέρθηκαν για την ίδρυση και λειτουργία σχολείων θηλέων στα αστικά κέντρα (King και Hildner στη Σύρο, Riggs στο Άργος, Volmerange στο Ναύπλιο), προετοιμάζαν μαθήτριες για το διδασκαλικό επάγγελμα. Η μη ίδρυση του διδασκαλείου θηλέων αποδίδεται στις επιφυλάξεις της κοινωνίας, αλλά και του επίσημου κράτους πάνω στο θέμα της συνεκπαίδευσης, αλλά και στην οικονομική αδυναμία του κράτους να ιδρύσει ιδιαίτερο διδασκαλείο θηλέων.³⁰ Αργότερα όπως είναι γνωστό, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία θα μονοπωλήσει την εκπαίδευση των διδασκαλισσών. Οι απόφοιτες του «*άνωτερου σχολείου*» της, το οποίο ιδρύθηκε το έτος 1837 και στο οποίο «*θέλουν διδάσκεσθαι αι μέλλουσαι να γίνωσι διδασκάλισσαι*», είχαν τη δυνατότητα να δίνουν εξετάσεις ενώπιον επιτροπής του κρατικού διδασκαλείου άνευ παρουσίας ξένων και κυρίως ανδρών, και να λαμβάνουν το πτυχίο της διδασκάλισσας.³¹ Ως πρώτη, πάντως, ένδειξη κρατικού ενδιαφέροντος για τη μόρφωση διδασκαλισσών, η οποία προηγείται και της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, είναι το βασιλικό διάταγμα της 12/24 Ιανουαρίου 1834, το οποίο έθετε υπό την εποπτεία του κράτους το ανώτερο Παρθεναγωγείο της Γαλλίδας Volmerange στο Ναύπλιο. Με το βασιλικό αυτό διάταγμα «*ορίζονταν 12 υπότροφοι*» για να φοιτήσουν στο σχολείο (κόρες πρώην αγωνιστών, μεταξύ των οποίων και οι κόρες του Καραϊσκάκη), προκειμένου αργότερα να επιδοθούν στο διδασκαλικό επάγγελμα των γυναικών.³²

Η τότε ισχύουσα νομοθεσία προέβλεπε δύο τρόπους παραγωγής διδακτικού προσωπικού. Υπήρχαν δηλαδή εκείνοι που φοιτούσαν και αποφοιτούσαν από το διδασκαλείο, υπήρχαν όμως και ιδιώτες που γνώριζαν λίγα γράμματα και επιθυμούσαν να διοριστούν ως δάσκαλοι. Αυτοί υποβάλλονταν σε εξέταση, όπως και οι απόφοιτες του Αρσακείου, από επιτροπή αποτελούμενη από μέλη του διδασκαλείου.³³ Κατά τον αυτό τρόπο διενεργούνταν οι εξετάσεις και η επιλογή και των άλλων διδασκαλισσών.³⁴ Οι διδασκάλισσες, συνεπώς, επιλέγονταν αρχικά μόνο με εξετάσεις. Το επίσημο κράτος με πολύ μεγάλη καθυστέρηση άρχισε να ασχολείται με την εκπαίδευσή τους. Καθ' όλη την διάρκεια της περιόδου 1834-1850, η πολιτεία αναφέρθηκε επίσημα στις διδασκάλισσες μόνο μια φορά, στις 10/22 Ιουλίου 1835. Καθ' υψηλοτάτην επιταγήν του κόμητος Άρμανσμπεργ, εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα «*Περί της απαιτούμενης ηλικίας εις το θήλυ γένος διά το διδασκαλικόν επάγγελμα*», με το οποίο οριζόταν ως κατώτερο όριο ηλικίας για το διορισμό τους το 15ο έτος.³⁵ Τα της εξέτασης των διδασκαλισσών η πολιτεία ρύθμισε πάνω από είκοσι χρόνια αργότερα, με το βασιλικό διάταγμα της 11ης Ιουλίου 1856, υπογραμμένο από τον τότε υπουργό Χ. Χριστόπουλο, το οποίο αναφερόταν λεπτομερώς στα των εξετάσεων των

υποψηφίων διδασκαλισσών, ώστε να προσαρμοστούν σε όσα ο νόμος όριζε σχετικά.³⁶

Βιογραφικά στοιχεία – πτυχές του ιδιωτικού βίου και διδασκαλική πορεία της Ελένης Πιπταδάκη και της Πολυτίμης Κουσκούρη

α) Ελένη Πιπταδάκη

Η Ελένη Πιπταδάκη καταγόταν από την Κρήτη. Τα νηπιακά της χρόνια τα πέρασε στη Σύρο, όπου είχε καταφύγει η διασωθείσα οικογένειά της από την καταστροφή της Κρήτης στα τέλη του 1827.³⁷ Ήταν μαθήτρια της σχολής Hildner στην Ερμούπολη.³⁸ Από μικρή διακρίθηκε για τις επιδόσεις της στο σχολείο. Κατά τα μαθητικά της χρόνια βραβεύθηκε από τον Ιωάννη Καποδίστρια, όταν επισκέφθηκε το εκπαιδευτήριο του Hildner στην Ερμούπολη. Μετά το πέρας των σπουδών της και παρά το γεγονός ότι ήταν ακόμη πολύ μικρή δίδαξε στο σχολείο του Hildner για δύο έτη. Το 1832 το ζεύγος Hill επισκέφθηκε τη Σύρο. Μετά την παρακολούθηση των εξετάσεων στο εκπαιδευτήριο του Hildner, η κυρία Hill ζήτησε από την Ε. Πιπταδάκη να διδάξει στο Παρθεναγωγείο που είχε ιδρύσει με το σύζυγό της στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1831. Στη σχολή Hill η Ε. Πιπταδάκη δίδαξε την Ελληνική γλώσσα και ανέλαβε την επίβλεψη των χειροτεχνημάτων. Συγχρόνως όμως, συνέχισε τις σπουδές της και παράλληλα, την εκμάθηση της γαλλικής και της αγγλικής γλώσσας. Η χρονική παραμονή της στο εκπαιδευτήριο των Hill ήταν από το 1832 μέχρι το 1834. Η Fanny Hill την αγαπούσε πολύ και την αποκαλούσε «εκλεκτή της θυγατέρα».³⁹ Με την έλευση του Όθωνα στην Αθήνα το 1834, αποφασίστηκε η σύσταση του πρώτου δημοτικού σχολείου κορασιών στο Ναύπλιο. Η Ε. Πιπταδάκη επιλέχθηκε και προτάθηκε από τον τότε Γραμματέα Κ. Σχοινά στο βασιλιά Όθωνα ως η μόνη κατάλληλη για τη διεύθυνση του σχολείου κορασιών Ναυπλίου. Ο Σχοινάς επισκέφθηκε την Hill και την παρακάλεσε να «*παραχωρήσει την εκλεκτήν αυτής εις το έθνος*».⁴⁰ Έτσι, η Πιπταδάκη μετέβη, με την οικογένειά της στο Ναύπλιο και διοργάνωσε την πρώτη «δημοτική σχολή» κορασιών. Διορίστηκε στις 5/17 Μαΐου 1834, με μηνιαίο μισθό 80 δραχμές.⁴¹ Πρόκειται για τον πρώτο επίσημο διορισμό διδασκάλισσας στο ελληνικό κράτος.⁴² Η ανάληψη της διεύθυνσης του σχολείου από την εν λόγω διδασκάλισσα εξασφάλισε την εύρυθμη λειτουργία του, αλλά και την ακμή του για τα τρία έτη που δίδαξε εκεί.

Μετά τα τρία χρόνια παραμονής της στο Ναύπλιο η Πιπταδάκη, λόγω της δικαιολογημένης πλέον φήμης, της επιμέλειας, της δραστηριότητας, αλλά και του μορφωτικού της επιπέδου, επιλέχθηκε, μετά την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836), ως η μόνη κατάλληλη για την οργάνωση και την ανάληψη της διεύθυνσης του σχολείου της νέας Εταιρείας. Έτσι μετατέθηκε τον Μάιο του 1837 από το Ναύπλιο «*καθ' υψηλόν βασιλικόν διάταγμα εις το εν Αθήναις συστηνόμενον σχολείο των κορασιών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*».⁴³ Αναχωρώντας για την Αθήνα, πήρε μαζί της –μετά από διαταγή της κυβέρνησης– τις έξι επιμελέστερες και ευφυέστερες μαθήτριες της ανώτερης τάξης του σχολείου κορασιών Ναυπλίου, που πρέπει να αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα του μαθητικού δυναμικού του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής

Εταιρείας.⁴⁴ Η Πιπταδάκη δεν σταμάτησε τη διδασκαλική της δραστηριότητα στο σχολείο του Αρσακείου. Παρέμεινε στη διεύθυνσή του για τρία έτη, από το 1837 έως το 1840. Το 1840, η κυβέρνηση την τοποθέτησε διευθύντρια στο σχολείο της Γαλλίδας Volmerange, στη θέση της.⁴⁵ Απερχόμενη από το Αρσακείο για να αναλάβει τα νέα της καθήκοντα, έλαβε από τη σχολική επιτροπή «*θερμότατον ευχαριστήριο εν πολυτελή πλαισίω, περιεστεμμένω κλάδοις μύρτου και ελαιάς*»,⁴⁶ ως τεκμήριο βαθιάς μνήμης και ευγνωμοσύνης. Το σχολείο της Volmerange λειτουργούσε ως ιδιωτικό. Διδάσκονταν σ' αυτό «*δέκα οικότροφοι και τινές άλλοι μαθήτριοι φοιτώσαι έξωθεν*».⁴⁷ Η Πιπταδάκη παρέμεινε σ' αυτό μέχρι το 1842, οπότε της προτάθηκε, από τον τότε διευθυντή των σχολείων Χρυσοβέργη, να αναλάβει το σχολείο κορασιών του Πειραιά. Πιεζόμενη από τα υπέρογκα έξοδα του «ιδιτέρου» σχολείου το οποίο συντηρούσε, αποφάσισε να δεχθεί την πρόταση για το δημοτικό σχολείο κορασιών Πειραιά. Διορίστηκε στις 4 Σεπτεμβρίου 1842 «*με την ανώτατην παρά του νόμου οριζομένην μισθοδοσίαν των δημοδιδασκάλων*».⁴⁸ Στο σχολείο του Πειραιά παρέμεινε μέχρι το 1845, έτος κατά το οποίο ζήτησε την παραίτησή της λόγω «*προσωπικών της υποθέσεων*». Στη θέση της άφησε την αγαπημένη της μαθήτρια (διδασκάλισσα πλέον) από το σχολείο του Ναυπλίου Πολυτίμη Κουσκούρη. Η πραγματική αιτία της παραίτησής της ήταν ο επικείμενος γάμος της. Ενδεχομένως κατά τα ήθη της εποχής γάμος και εργασία των γυναικών, δεν συμβιβάζονταν.⁴⁹ Φαίνεται ότι η αποχώρηση της Πιπταδάκη από το σχολείο του Πειραιά αποτέλεσε πλήγμα για την περαιτέρω πορεία του. Η δημοτική αρχή και οι γονείς των πολυπληθών μαθητριών της την πιέζουν να επανέλθει και να αναλάβει και πάλι την διεύθυνση του σχολείου. Πράγματι, η Πιπταδάκη ενδίδει και αναλαμβάνει πάλι υπηρεσία στο σχολείο του Πειραιά «*τη συναινέσει του συζύγου της*»,⁵⁰ ενδεχομένως το έτος 1851. Διευθύνει και διδάσκει στο σχολείο για τέσσερα ακόμη έτη, οπότε και απροσδόκητα πεθαίνει την 1η Ιανουαρίου 1855.⁵¹

β) Πολυτίμη Κουσκούρη

Η Πολυτίμη Κουσκούρη γεννήθηκε στο Μυστρά τον Νοέμβριο του 1820. Πατέρας της ήταν ο Ηλίας Κουσκούρης, ένας από τους πρωτεργάτες της Ελληνικής Επανάστασης.⁵² Η νεαρή Σπαρτιάτισσα έβρισκε ειλικρινή απόλαυση, στην ενασχόληση του καθαρισμού των όπλων του πατέρα της, αλλά και στην προμήθεια –«*κρυφίως*– βιβλίων, στη μελέτη των οποίων επιδιδόταν με μεγάλο ενδιαφέρον. Είναι γεγονός ότι αδιαφορούσε πάντοτε για τις επιπλήξεις της μητέρας της και τις συνεχείς ποινές στις οποίες υποβαλλόταν, όταν «*χάριν των φυλλάδων*», εγκατέλειπε τη ραπτική και τις οικιακές ενασχολήσεις, εφόσον κατά τη νοοτροπία της εποχής τα γράμματα εθεωρούντο επιβλαβή για τις γυναίκες.⁵³

Φαίνεται ότι οι συνεχείς στερήσεις και θυσίες για τον Αγώνα, είχαν φέρει την οικογένειά του Η. Κουσκούρη σε κατάσταση ένδειας. Έτσι η πρόταση της θυγατέρας του, σχετικά με την απόκτηση ενός διδασκαλικού πτυχίου, το οποίο θα εξασφάλιζε τις πρώτες και επείγουσες ανάγκες της πενόμενης οικογένειάς του, έγινε αποδεκτή. Η Πολυτίμη Κουσκούρη πήγε στο Ναύπλιο και όπως φαίνεται, εγγράφηκε κατά το

πρώτο έτος της λειτουργίας του, στο Πρότυπο Σχολείο Κορασιών Ναυπλίου. Ήταν μια από τις 134 μαθήτριες του ονομαστικού καταλόγου τον οποίο η τότε διδασκάλισσα και διευθύντρια Ε. Πιτταδάκη έστειλε, κατόπιν εντολής στη Γραμματεία, τον Ιούνιο του 1835.⁵⁴ Ένα έτος αργότερα και σε ηλικία μόλις 16 ετών, παρουσιάστηκε στην κεντρική εκπαιδευτική επιτροπή του Ναυπλίου, όπου υποβλήθηκε σε εξετάσεις και έλαβε το διδασκαλικό της πτυχίο. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι η Πολυτίμη Κουσκούρη ήταν η πρώτη γυναίκα στην Ελλάδα που έδωσε εξετάσεις στην τότε εκπαιδευτική επιτροπή, προκειμένου να αποκτήσει δίπλωμα διδασκάλισσας. Τον Μάιο του 1837 διορίστηκε στο σχολείο του Ναυπλίου, στη θέση της Ε. Πιτταδάκη.⁵⁵ Από την ημέρα αυτή ανέλαβε τη συντήρηση της πολυμελούς οικογένειάς της. Φαίνεται ότι το σχολείο υπό τη διεύθυνση και την επίβλεψη της λειτουργήσε άριστα. Η ίδια η βασίλισσα Αμαλία σε ένδειξη της ευαρέσκειάς της για την άριστη λειτουργία του σχολείου, δώρισε στη νεαρή τότε διδασκάλισσα «μικράν πόρπην ήν έφερε πάντοτε επί του στήθους της».⁵⁶ Συγχρόνως, έδωσε εντολή στο υπουργείο για την προαγωγή της σε Β΄ τάξης δημοδιδασκάλισσα.⁵⁷ Η φήμη του σχολείου του Ναυπλίου αλλά και της διευθύντριάς του εξαπλώθηκε, και η λειτουργία του χαρακτηρίστηκε ως υποδειγματική (πρότυπο). Έτσι τον Απρίλιο του 1840, η Π. Κουσκούρη δέχθηκε συγχαρητήριο έγγραφο από το υπουργείο, συνοδευόμενο από βραβείο, αποτελούμενο από ένα «σώμα» βιβλίων. Αυτό δεν σημαίνει ότι η διδασκάλισσα δεν αντιμετώπιζε προβλήματα στην εργασία της. Τα προβλήματα συνοψίζονται κύρια σε μισθολογικά, αλλά και σε προβλήματα «κοινωνικού ελέγχου». Τον Ιούνιο του 1843, η μισθοδοσία της Κουσκούρη μεταβιβάστηκε από το Εκκλησιαστικό Ταμείο στο Δημοτικό Ταμείο Ναυπλίου.⁵⁸ Έκτοτε η διδασκάλισσα δεν πληρωνόταν. Τα παρακλητικά έγγραφα που απεύθυνε προς τη Γραμματεία για να ληφθεί κάποια πρόνοια, ώστε να λαμβάνει τακτικά το μισθό της, έπεσαν στο κενό.⁵⁹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες ζήτησε τη μετάθεσή της από το σχολείο τον Ιανουάριο του 1844. Η αίτηση της μεταθέσεώς της δεν έγινε αποδεκτή, αλλά ούτε και οι συνεχείς αναφορές της προς το υπουργείο για την απόδοση των μισθών της έφεραν αποτέλεσμα. Έτσι ζήτησε τον Ιούνιο του 1845 και πάλι τη μετάθεσή της. Τελικά μετατέθηκε τον Οκτώβριο του 1845 στο δημοτικό σχολείο κορασιών του Πειραιά. Ανέλαβε τα ηνία της διεύθυνσής του και πάλι από την πρώην διδασκάλισσά της Ε. Πιτταδάκη.⁶⁰ Η Κουσκούρη βρισκόταν πλέον σε άθλια οικονομική κατάσταση και ζήτησε από το Δήμαρχο Ναυπλίου «μικράν εξοικονόμησιν δια να κάμει τα έξοδα της αναχωρήσεώς της».⁶¹ Αντ' αυτού δέχεται ευχαριστήριο έγγραφο από τη δημοτική αρχή, για τη «φιλότιμη και πατρική διδασκαλία της», στη σπουδάζουσα νεολαία του Ναυπλίου.⁶²

Εκτός όμως από τα μισθολογικά προβλήματα, ένα γεγονός που συνέβη στην Π. Κουσκούρη αφήνει να διαφανούν οι νοοτροπίες της εποχής, αλλά και ο κοινωνικός έλεγχος που ασκείτο στις διδασκάλισσες. Φαίνεται ότι μετά από ασθένειά της και ενώ δίδασκε στο σχολείο του Ναυπλίου, η Κουσκούρη τον Ιανουάριο του 1838, προτράπηκε από γιατρό σε καθημερινή σωματική άσκηση. Η εμφάνισή της στην αυλή της οικίας της να εκτελεί «σωμασκίες», δημιούργησε προβλήματα

στο μικρόκοσμο της πόλης του Ναυπλίου και το ζήτημα έφθασε μέχρι το υπουργείο. Το όλο θέμα έκλεισε με την απόδοση του ατυχούς γεγονότος από το υπουργείο στην απειρία και στη νεότητα της διδασκάλισσας, προτρέποντάς την συγχρόνως στην εκτέλεση των χρεών της.⁶³

Στο σχολείο του Πειραιά η Κουσκούρη εργάστηκε με ιδιαίτερο ζήλο. Το σχολείο λειτουργούσε άριστα υπό τη διεύθυνσή της και έφθασε σε ιδιαίτερη ακμή. Για το λόγο αυτό τον Αύγουστο του 1849, ο υπουργός Δ. Ν. Καλλιφρονάς, μετά από παρακολούθηση μαθητικών εξετάσεων στο σχολείο του Πειραιά, έδωσε εντολή για την προαγωγή της στο βαθμό της επαρχιακής διδασκάλισσας.⁶⁴ Η Κουσκούρη δίδαξε για δυο ακόμη έτη στο εν λόγω σχολείο. Τον Σεπτέμβριο του 1851 προσκλήθηκε από το υπουργείο για να διοργανώσει το πρώτο σχολείο κορασιών που ίδρυσε ο δήμος στην Αθήνα κατά την οθωνική περίοδο.⁶⁵ Η ημέρα έναρξης της λειτουργίας του που τοποθετείται την 1η Οκτωβρίου του 1851, φανερώνει την άμεση διοργάνωσή του. Ο υπουργός εξέφρασε την ευαρέσκειά του στη διδασκάλισσα και συγχρόνως, την προήγαγε σε Α΄ τάξης νομαρχιακή διδασκάλισσα, τον ανώτερο δηλαδή βαθμό που μπορούσε να πάρει εκείνη την εποχή ένας δάσκαλος ή μια δασκάλα.⁶⁶

Η διοργάνωση και η λειτουργία του σχολείου κορασιών της Αθήνας, φαίνεται ότι υπερέβη τις προσδοκίες των αρχών και των πολιτών της εποχής. Η Κουσκούρη με την εμπειρία που είχε αποκτήσει, διοργάνωσε πρώτα νηπιαγωγείο και αλληλοδιδασκτικό, κατόπιν συνδιδασκτικό, αλλά και τρεις τάξεις Ελληνικού Σχολείου. Επίσης, εισήγαγε τα μαθήματα της μουσικής, της ζωγραφικής, του χορού και της γυμναστικής,⁶⁷ τα δύο τελευταία δεν προβλέπονταν από το σχετικό νόμο. Ένα έτος αργότερα, στις πρώτες θερινές εξετάσεις του σχολείου κορασιών της Αθήνας η βασίλισσα Αμαλία εξέφρασε την ευαρέσκειά της για την απόδοση του σχολείου. Το ίδιο έκανε και η δημοτική αρχή που απεύθυνε στην Κουσκούρη ευχαριστήριο έγγραφο, συνοδευόμενο αυτή τη φορά από χρηματικό ποσό.⁶⁸

Η Π. Κουσκούρη είχε αποκτήσει πλέον δικαιολογημένα ιδιαίτερη φήμη.

Με δεδομένη την ευρυμάθειά της ασχολήθηκε με τη ζωγραφική, τη χειροτεχνία, τη μουσική και τη συγγραφή. Συνέχισε την αυτομόρφωσή της, μαθαίνοντας γαλλικά, ιταλικά και γερμανικά. Συγχρόνως έγραψε και δημοσίευσε εκπαιδευτικά βιβλία.⁶⁹ Επίσης πολλά άρθρα της⁷⁰ ή μεταφράσεις άρθρων της δημοσιεύτηκαν στον περιοδικό τύπο της εποχής, όπως το γυναικείο περιοδικό η *Ευτέρπη* και το λόγιο περιοδικό ποικίλης ύλης *Πανδώρα*. Το σημαντικότερο βιβλίο της φαίνεται ότι ήταν η *Γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδος*, το οποίο αφιέρωσε στη βασίλισσα Αμαλία και αντίτυπα δώρισε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Αρσάκειο σχολείο της Φιλελευθητικής Εταιρείας. Επίσης η γνωστή συγγραφέας της εποχής Dora d' Istria⁷¹ στο σύγγραμμά της *Η περιήγησις μου στην Ανατολή* σχολιάζει θετικότερα το βιβλίο της Κουσκούρη, χαρακτηρίζοντάς το ως «άριστα καταρτισμένον».⁷²

Το διδακτικό και συγγραφικό έργο, η πολυμάθεια και το φιλελεύθερο πνεύμα της Πολυτίμης Κουσκούρη την έκαναν γνωστή στον κύκλο των διανοουμένων της εποχής. Γνώρισε

και επικοινωνούσε, εκτός από την Dora d' Istria, με σημαντικές προσωπικότητες των φιλολογικών κύκλων, όπως τον λόγιο λεξικογράφο Σκαρλάτο Βυζάντιο⁷³ και τον καθηγητή Πανεπιστημίου Φίλιππο Ιωάννου.⁷⁴ Η φημισμένη πλέον διδασκάλισσα μετά από μια λαμπρή διδασκαλική και συγγραφική πορεία, αποφάσισε να δεχθεί την προτεινόμενη από τη βασίλισσα Αμαλία υποτροφία για μετεκπαίδευσή της σε «εκπαιδευτικά καταστήματα» της Γερμανίας. Ενώ όμως ετοιμαζόταν να αναχωρήσει, ασθένησε κατά την τρομερή επιδημία της χολέρας⁷⁵ στην Αθήνα το 1854, και πέθανε σε ηλικία 34 ετών, τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου.⁷⁶

Κοινωνιολογικές προεκτάσεις

Κοινωνικός έλεγχος της δημόσιας και της ιδιωτικής συμπεριφοράς και ζωής της Ελένης Πιτταδάκη και της Πολυτίμης Κουσκούρη.

Το έργο της διδασκάλισσας την περίοδο που εξετάζουμε (1834-1854) έχει ιδιαίτερες δυσκολίες, παρότι αποτελούσε την πρώτη διεξοδό ενός κοινωνικά αποδεκτού έμμισθου επαγγέλματος για τις γυναίκες. Η είσοδός τους στη «μισθωτή εργασία» τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, είναι βέβαιο ότι προσέφερε μεν στις γυναίκες ένα σχετικά σταθερό μέσο επιβίωσης, καθώς και δυνατότητες βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης, αλλά διατάρασε την ισορροπία των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα δυο φύλα,⁷⁷ γιατί επρόκειτο για είσοδο της γυναίκας σε ένα μέχρι τότε αποκλειστικά ανδροκρατούμενο χώρο, δηλαδή την εκπαίδευση.

Οι πρώτες αυτές επίσημα διορισμένες διδασκάλισσες του Ελληνικού κράτους, κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν, παράλληλα με τις δυσχέρειες του εκπαιδευτικού έργου τους που ξεκινούσε σχεδόν από το μηδέν όσον αφορούσε την μόρφωση των Ελληνίδων και τις αντιδραστικές νοοτροπίες⁷⁸ και αντιλήψεις της κοινωνίας της εποχής που προκάλεσε η έξοδός τους από το κοινωνικά ελεγχόμενο σπίτι.

Η κάθε κίνηση και εκδήλωσή τους ήταν αντικείμενο ελέγχου τόσο από την τοπική κοινωνία όσο και από τον επίσημο θεσμό κοινωνικού ελέγχου,⁷⁹ την υπερκείμενη διοίκηση σε όλα της τα επίπεδα. Η αιτιολογία επέμβασης στον ιδιωτικό βίο των διδασκαλισσών αφορούσε στη διαφύλαξη της «ηθικής» συμπεριφοράς και του «προτύπου».

Μέσα σ' αυτό το κοινωνικό πλαίσιο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το είδος των περισσότερων καταγγελιών που διαβιβάζονταν στη Γραμματεία. Στοιχεία της ιδιαίτερα προσωπικής ζωής των διδασκαλισσών της εποχής όπως: αναγγελίες μελλοντικών γάμων, εμφάνιση σε δημόσιους χώρους, ακόμη και ιδιωτικούς, όπως η αυλή του σπιτιού για δραστηριότητες όχι αναγνωρισμένες στις γυναίκες (π.χ. γυμναστική), καταγγέλλονται επίσημα και σε αρκετές περιπτώσεις ήταν δυνατόν να παίξουν σημαντικό ρόλο στο διορισμό, την απόλυση ή την προαγωγή συγκεκριμένων προσώπων. Στους μηχανισμούς, όμως, κοινωνικού ελέγχου που αφορούσαν στη διαγωγή των διδασκαλισσών της εποχής, έρχεται να προστεθεί και η νοοτροπία της κοινωνίας περί ασυμβατότητας γάμου και εργασίας των γυναικών. Είναι προφανές ότι η νέα κοινωνική θέση που αποκτούσαν με το γάμο δεν επέτρεπε την εργασία εκτός του στενά ιδιωτικού χώρου του οίκου. Η κοινωνική θέση και η

«θέληση του κυρίαρχου συζύγου» είχαν πρωταρχική σημασία για τη συνέχιση ή όχι της εργασίας των διδασκαλισσών. Η μέση διδασκάλισσα, η οποία συνήθως προερχόταν από μια πτωχευμένη οικογένεια των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (όπως οι εν λόγω διδασκάλισσες) και που ένας επικείμενος γάμος βίωνόταν ως λαμπρή τύχη κοινωνικής ανόδου, υπέβαλλε ευχαρίστως την παραίτησή της. Η Ε. Πιτταδάκη και η Π. Κουσκούρη όμως, φαίνεται ότι μέσα από την εργασία τους διεκδίκησαν και πέτυχαν την διεύρυνση του πεδίου των δραστηριοτήτων που απευθύνονταν στο φύλο τους τη συγκεκριμένη εποχή.⁸⁰ Λόγω της επωνυμίας, της κοινωνικής τους ανόδου, των γνώσεων και της ισχυρής προσωπικότητάς τους, (στοιχεία που αποκόμισαν από την εργασία τους), μάλλον κατόρθωσαν να υπερβούν τη συγκεκριμένη συντηρητική νοοτροπία της εποχής και να επεξεργαστούν μια διαφορετική εικόνα του εαυτού τους.⁸¹

Διδασκάλισσες κύρους και κάτω από την ταυτότητα της γυναίκας-παιδαγωγού τόλμησαν –αφενός προκειμένου να αντιμετωπίσουν πρακτικές ανάγκες τους και αφετέρου μέσα στο πλαίσιο που προέβλεπε και επέτρεπε ο νόμος– τις πρώτες δεκαετίες μετά την Ανεξαρτησία, να εμφανιστούν στο δημόσιο χώρο, να ασκούν μισθωτή δημόσια εργασία, να αρθρογραφούν, να μεταφράζουν και να γράφουν παιδαγωγικά έργα. Αναδεικνύεται, τελικά, ότι στο ζήτημα του κοινωνικού ελέγχου που και αυτές υφίστανται, ως γυναίκες εκτιθέμενες εκτός του κοινωνικά προσδιορισμένου χώρου τους, αντιπαλεύουν οι νοοτροπίες δυο πολιτιστικών μορφωμάτων: της παράδοσης και της νεωτερικότητας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία γίνονται μόνον αποσπασματικές αναφορές στις εν λόγω διδασκάλισσες. Ενδεικτικά αναφέρονται: Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987, σσ. 181-182· Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1986, σσ. 75-113· Α. Μπακαλάκη-Ε. Ελεγγίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, 1985, σ. 25· Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα: Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα, Γλάρος, 1988, σσ. 51-52.
- 2 Α. Farge, *Η γείση του αρχείου*, Αθήνα, Νεφέλη, 2004, σ. 135.
- 3 R. Romano, *Πού οδεύει η ιστορία*, Αθήνα, Μνήμων, 1988, σ. 64. Σύμφωνα με τον Romano «από τα τοπικά πεδία ανασυγκροτούνται άλλα ευρύτερα για να φτάσουμε σε μια σφαιρική δομή».
- 4 Ε. Βαρίκα, *ό.π.π.*, 1987, σ. 179.
- 5 Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, σ. 12-22.
- 6 Ε. Βαρίκα, *ό. π.*, 1987, σ. 180.
- 7 Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, 1986, σ. 172.
- 8 Ε. Βαρίκα, *ό. π.*, 1987, σ. 180.
- 9 P. Bourdieu, *Avec J. D. Wacquant, Resposes*, Paris, Seuil, 1992, σ. 72-73.
- 10 Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες: γυναίκες και φύλο στη ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 309.

- 11 Γ. Τσαούσης, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1984, σ. 154-156.
- 12 Χ. Νόβα-Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση: η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα Gutenberg, 1996, σ. 82.
- 13 L. Bardin, *L'analyse du contenu*, Paris, Presses Universitaire de Paris, 1977, σ. 147.
- 14 M. Duverger, *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1978, σ. 63-65.
- 15 L. Bardin, *ό. π.*, 1977, σ. 50.
- 16 Π. Δαράκη, *Τα όρια της ισοτιμίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σ. 87.
- 17 Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, 1986, σ. 21.
- 18 Ε. Βαρίκα, *ό. π.*, 1987, σ. 43.
- 19 Ε. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, Αθήνα, αφοί Τολιδη, χ.χ., σ. 260.
- 20 Ε. Αμπού, *ό. π.*, σ. 242.
- 21 Χ. Λυτ, *Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 81.
- 22 Ε. Βαρίκα, *ό. π.*, σ. 38-45.
- 23 J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985, σ. 47.
- 24 Π. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά, ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι*, Αθήνα, Τυπογραφείον Ι. Αγγελουπούλου, 1860, σ. 543.
- 25 Ρ. Κίρπερ, *Η ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, εν Αθήναις, τύποις Π. Λεωνή, 1906, σ. 57.
- 26 Σ. Μπουζάκης-Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των διδασκάλων/διδασκαλιστών και νηπιαγωγών στη Ελλάδα*, τ. Α': 1834-1933, Αθήνα, Gutenberg, 1996, σ. 24.
- 27 Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, εν Αθήναις, ΟΕΣΒ, 1942, σ. 257.
- 28 Α. Λαμπράκη- Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου, 1988, σ. 106.
- 29 Π. Κλάδος, *ό. π.*, 1860, σ. 543.
- 30 Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *ό. π.*, 1986 σ. 66.
- 31 Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, 1836-1996: εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας, Αθήνα, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, 1996, σ. 212.
- 32 Ρ. Κίρπερ, *ό. π.*, 1906 σ. 61.
- 33 Π. Κλάδος, *ό. π.*, 1860, σ. 532.
- 34 Χ. Λέφας, *ό. π.*, 1942, σ. 170.
- 35 Π. Κλάδος, *ό. π.*, 1860, σ. 550-551.
- 36 Π. Κλάδος, *ό. π.*, 1860, σ. 631. Το βασιλικό διάταγμα της 11ης Ιουλίου 1856 απαρτίζεται από τέσσερα άρθρα, τα οποία αφορούσαν: στον τρόπο εξέτασης (άρθρο 1), στη σύσταση της επιτροπής (άρθρο 2), στον πρόεδρο της επιτροπής εξέτασης (άρθρο 3) και τέλος στον τόπο διεύθυνσης των πρακτικών των εξετάσεων (άρθρο 4).
- 37 Οι πηγές σιωπούν ως προς την ακριβή ημερομηνία γέννησης της Ε. Πιπταδάκη.
- 38 Το παιδαγωγείο Hildner που ίδρυσε ο Πρώσος διαμαρτυρόμενος αιδεσιμότητας Hildner, περιλάμβανε τέσσερα διαφορετικά σχολεία: Ελληνικό και αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια, αλληλοδιδασκτικό για αγόρια και νηπιακό και για τα δύο φύλα. Έργο του ήταν κύρια η εκπαίδευση κοριτσιών και ο σκοπός του ήταν διφυής. Πρώτον, η προσφορά ανώτερης μόρφωσης σε κορίτσια των ανώτερων τάξεων και δεύτερον η επαγγελματική διέξοδος του διδασκαλικού επαγγέλματος για τα φτωχά κορίτσια, Βλ. Α. Λαμπράκη- Παγανού, *ό. π.*, 1988 σ. 134-140.
- 39 Ε. Γιαννακάκη, «Ελένη Πιπταδάκη», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Δ', αρ. 175, 19 Αυγ. 1890, σ. 4.
- 40 Ε. Γιαννακάκη, *ό. π.*, 1890, σ. 4.
- 41 Γ.Α.Κ., Π., 167/2 Α.Π. -/18 Μαΐου 1834 εγγρ. του Γραμματέα Σχοινά προς την Ε. Πιπταδάκη.
- 42 Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, 1988, σ. 51-52.
- 43 Γ.Α.Κ. Π., 167/2, Α.Π. -/8 Μαΐου 1837, εγγρ. του Διοικητή Αργολίδος και Κορινθίας προς τον Δήμαρχο Ναυπλίου.
- 44 Δυστυχώς δεν σώζονται τα ονόματα των μαθητριών ούτε στο αρχείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ούτε στο σχετικό φάκελο του σχολείου του Ναυπλίου στα Γ.Α.Κ.
- 45 Η ανώτερη σχολή Ναυπλίου της Γαλλίδας Volmerange πιθανώς συστάθηκε το δεύτερο εξάμηνο του 1830 ή στις αρχές του επόμενου έτους. Μεταφέρθηκε στη νέα πρωτεύουσα, την Αθήνα, όπου λειτουργούσε το έτος 1842, όταν δηλαδή την αναδέχθηκε η Πιπταδάκη, Βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Η φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράντζ», εφ. *Καθημερινή*, 27 Ιανουαρίου 2002, σ. 8-9.
- 46 Ε. Γιαννακάκη, *ό. π.*, 1890, σ. 5.
- 47 Γ.Α.Κ. Π., 180/6 Α.Π. -/31 Αυγούστου 1842/ εγγρ. της Ε. Πιπταδάκη προς τη Γραμματεία.
- 48 Γ.Α.Κ. Π., 180/6 Α.Π. -/4 Σεπτεμβρίου 1842/ εγγρ. του Γραμματέα Ι. Ρίζου προς την Πιπταδάκη.
- 49 Η Ε. Πιπταδάκη παντρεύτηκε ενδεχομένως το έτος 1845 (οι πηγές σιωπούν ως προς την ακριβή ημερομηνία) τον έμπορο Δημήτρη Κορφίτη. Σύμφωνα με την αρθρογράφο της *Εφημερίδας των Κυριών* Ε. Γιαννακάκη, ο γάμος της κρίθηκε «ατυχής».
- 50 Με βάση τη διασταύρωση των πηγών η Πιπταδάκη πρέπει να επανήλθε στο σχολείο του Πειραιά το έτος 1851, Βλ. Ε. Γιαννακάκη, *ό. π.*, 1890, σ. 5.
- 51 Ε. Γιαννακάκη, *ό. π.*, 1890, σ. 5.
- 52 Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Η. Κουσκούρης αιχμαλώτισε τον Δράμαλη και τον παρέδωσε στον αρχηγό της Πελοποννήσου.
- 53 Φ. Φουντουκλή, «Πολυτίμη Ηλία Κουσκούρη», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Δ', αρ. 156, 11 Μαρτίου 1890, σ. 2. Η Φλωρεντία Φουντουκλή, συγγραφέας του άρθρου, ήταν κόρη της αδερφής της Π. Κουσκούρη, και η πρώτη φοιτήτρια που είχε εγγραφεί στη Μαθηματική σχολή του Πανεπιστημίου το έτος 1892. Την εγγραφή της χαιρετίζει με ιδιαίτερη περηφάνια η Κ. Παρρέν στην *Εφημερίδα των Κυριών*, Βλ. Β. Δελγιγιάννη-Σ. Ζιώγου, *Εκπαίδευση και φύλο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993, σ. 368 και *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. ΣΤ', αρ. 278, 25 Οκτ. 1892, σ. 5.
- 54 Γ.Α.Κ., Δ.Α.Ν., Σ41. Α.Π. - /15 Ιουν. 1835 «Ονόματα των εν τω σχολείω Ναυπλίας ευρισκομένων κορασιών».
- 55 Γ.Α.Κ., Π., 167/2 Α.Π. - /13 Μαΐου 1837 «Όρκος υπηρεσίας» της Π. Κουσκούρη.
- 56 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890, σ. 3.
- 57 Ο νόμος του 1834 διαιρούσε το διδακτικό προσωπικό σύμφωνα με τις γνώσεις του σε τρεις κατηγορίες-τάξεις: α) σε διδασκάλους πρωτευουσών, νομών και επαρχιών, β) σε διδασκάλους δήμων Α' τάξης, και γ) σε διδασκάλους δήμων Β' και Γ' τάξης. Ανάλογος με το βαθμό ήταν και ο μισθός: 100 δραχμές Α' τάξης διδάσκαλοι, 80 Β' τάξης, 50 Γ' τάξης. Βλ. Π. Κλάδος, *ό. π.*, 1860, σ. 533.
- 58 Με το υπ' αρ. Βασιλικό Διάταγμα της 29ης Μαΐου 1843, οι μισθοδοσίες των δημοδιδασκάλων ανατίθενται, εξ ολοκλήρου στα Δημοτικά Ταμεία. Είναι βέβαιο ότι το μέτρο αυτό, με βάση τα οικονομικά δεδομένα της εποχής δημιούργησε σωρεία προβλημάτων στους ενδεείς ιδιαίτερα δήμους και αποτέλεσε ανασταχτικό παράγοντα στη λειτουργία των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Βλ. Δ. Σακκής, *Η εκπαίδευση στις νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α' Οθωνική περίοδο*

- (1833-1843), Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1997, σ. 207.
- 59 Γ.Α.Κ., Π., 167/2 Α.Π. 201/23 Οκτ. 1843/ εγγρ. της Π. Κουσκούρη προς τη Γραμματεία.
- 60 Γ.Α.Κ., Π., 180/6, Α.Π. 1059/19 Οκτ. 1845/ εγγρ. της Ε. Πιτσαδάκη προς τον Δήμαρχο Πειραιώς.
- 61 Γ.Α.Κ., Δ.Α.Ν., Εκπ. Ρ36 Α.Π. 288/3 Νοεμβρ. 1845/ εγγρ. της Π. Κουσκούρη προς τον Δήμαρχο Ναυπλίου.
- 62 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890 σ. 3.
- 63 Γ.Α.Κ. Π., 167/2 Α.Π. – 14 Μαΐου 1838/ εγγρ. του Γραμματέα Γ. Γλαράκη προς τον Διοικητή Αργολίδος.
- 64 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890, σ. 3.
- 65 Από την έρευνά μας στα Γ.Α.Κ. εντοπίσαμε το φάκελο του δημοτικού σχολείου κορασίων Αθηνών (Θ. 113, Φ. 4), ο οποίος περιέχει ένα μονόφυλλο με το όνομα του σχολείου. Άλλο τεκμηριωτικό υλικό δεν υπάρχει.
- 66 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890, σ. 3
- 67 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890, σ. 4. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νόμου του 1834, σε κάθε δημοτικό σχολείο έπρεπε να διδάσκονται τα εξής: «Κατήχησις, Στοιχεία της Ελληνικής, Ανάγνωσις, Γραφή, Αριθμητική, η γνώσις των κατά τους νόμους παραδεδεγμένων σταθμών και μέτρων, η Γραμμική Ιχθυογραφία και η Φωνητική Μουσική, ει δυνατόν δε, και στοιχεία της Γεωγραφίας, της Ελληνικής Ιστορίας, και εκ των φυσικών επιστημών τα αναγκαϊότερα», Βλ. Π. Κλάδος, *ό. π.*, 1860, σ. 529. Εξάλλου πρέπει να συυπολογισθούν και οι νοοτροπίες της εποχής σχετικά με την αγωγή των κορασίων οι οποίες μάλλον απέρριπταν μαθήματα όπως η γυμναστική και ο χορός.
- 68 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890, σ. 4.
- 69 Η Φ. Φουντουκλή στο άρθρο της για την Π. Κουσκούρη στην *Εφημερίδα των Κυριών*, σημειώνει ότι η διδασκάλισσα «δημοσίευσε διδακτικά ή τερπνά βιβλία», όπως: *Περί αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, Ο Κυνηγός, Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδος*. Για τα βιβλία της Π. Κουσκούρη βλ. και Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, 1988, σ.52.
- 70 Εντοπίσαμε δυο άρθρα της Π. Κουσκούρη στα περιοδικά της εποχής *Πανδώρα* και *Ευτέρπη*. Το περιεχόμενο του πρώτου που αποτελεί μετάφραση από γαλλικό κείμενο, χωρίς αναφορά στον συγγραφέα, αφορά στην εκπαίδευση των γυναικών και είχε τίτλο: «Περί κορασίων ανατροφής», *Πανδώρα*, τ. Δ', φ. 80, 15 Ιουλίου 1853, σσ. 198-200 και, τ. Δ', φ.83, 1 Σεπτεμβρίου 1853, σσ. 277-279. Το περιεχόμενο του δεύτερου αφορά στην πρώτη βαθμίδα της αγωγής (νηπιαγωγείο) σύμφωνα με τη μέθοδο διδασκαλίας που εφαρμοζόταν στα σχολεία της εποχής, δηλαδή την αλληλοδιδασκτική διδασκαλία. Έχει τίτλο: «Περί προκαταρκτικής παιδείας», *Ευτέρπη*, τ. Ζ', φ. 44, 15 Ιουλίου 1854, σσ. 474-477 και, τ. Ζ', φ. 45, 1 Αυγούστου 1854, σσ. 494-497. Είναι βέβαιο ότι η Π. Κουσκούρη ήταν πολυγραφότατη. Η Ε. Βαρίκα αναφέρει ότι η Κουσκούρη συνεργαζόταν και με το περιοδικό *Χρυσάλλις*. Δυστυχώς η έρευνα στο περιοδικό υπήρξε άκαρπη, Βλ. Ε. Βαρίκα, *ό. π.*, 1987, σ. 182.
- 71 Φιλολογικό ψευδώνυμο της Ρουμάνας συγγραφέως και δοκιμογράφου Ελένης Γκίκα (1828-1888). Η Ε. Γκίκα ήταν κόρη του πρίγκιπα Μιχαήλ, υπουργού Εξωτερικών της Βλαχίας. Είχε λάβει εξαιρετική μόρφωση. Δάσκαλός της στις κλασικές σπουδές ήταν ο ελληνιστής Γρηγόριος Παπαδόπουλος. Η φιλολογική της δραστηριότητα ξεκίνησε από πολύ νεαρή ηλικία. Τα έργα της *Αι γυναίκες της Ανατολής* (μεταφράστηκε στα ελληνικά από την Αιμιλία Σκουζέ, 1861) και *Περί γυναικών υπό μίας γυναικός* αποτελούν μελέτες για την κοινωνική θέση της γυναίκας. Το έτος 1866 ανακηρύχθηκε από την ελληνική Βουλή «Ελληνίς πολίτης» για την αναγνώριση της φιλελληνικής της δραστηριότητας. Γνωστό είναι το έργο της : *Εκδρομαί ανά την Ρούμελην και την Πελοπόννησον*, το οποίο συνέγραψε το 1864 μετά από περιηγήσεις της ανά την Ελλάδα, Βλ. *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τ. Στ', Αθήναι 1954, σ. 271.
- 72 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890,σ. 4.
- 73 Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος (1798-1878) ήταν ανώτερος δημόσιος λειτουργός, λεξικογράφος και λογοτέχνης. Γεννήθηκε στο Ιάσιο της Μολδαβίας. Αφετηρία για την πλούσια ελληνομάθειά του ήταν η Μεγάλη Σχολή της Ξηροκρήνης της Κωσταντινούπολης. Το έτος 1855 διορίστηκε διευθυντής της Δημοτικής Εκπαίδευσης της οποίας θεωρείται ένας από τους κυριότερους οργανωτές. Τη θέση αυτή κατείχε μέχρι το θάνατό του. Το συγγραφικό του έργο είναι κυρίως λεξικογραφικό (το λεξικό του το της *καθ' ημάς ελληνικής* εκδόθηκε το 1835). Άλλο σημαντικό έργο του είναι η *Κωσταντινούπολις*, περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιώνυμης πόλης σε τρεις τόμους. (Βλ. *Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν Ηλίου*, τ. Δ', Αθήναι, 1954, σ. 881 και Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Γνώση, 2002, σ. 267).
- 74 Ο Φίλιππος Ιωάννου (1796-1880), γεννήθηκε στη Ζαγορά του Πηλίου. Κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης χρημάτισε γραμματέας του ναυάρχου Μιαούλη. Σπούδασε στο Μόναχο της Γερμανίας, Φυσικές Επιστήμες και Κλασική Φιλολογία. Συγχρόνως διίδαξε την ελληνική γλώσσα στην τότε μνηστή του Όθωνα Αμαλία. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα διορίστηκε καθηγητής Πανεπιστημίου το 1839, όπου διίδαξε επί 43 έτη φιλοσοφία και κλασική φιλολογία. Διατέλεσε πρότανης του Πανεπιστημίου και διορίστηκε διευθυντής της βιβλιοθήκης του Όθωνα στα ανάκτορα. Έγραψε σε αρχαιοπρεπές ύφος και δημοσίευσε διάφορες φιλολογικές μελέτες, (Βλ. *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τ. Θ', Αθήναι, 1954, σ. 1131).
- 75 Από τα τέλη Ιουνίου του 1854 ως τον Ιανουάριο του 1855 στη Αθήνα και τον Πειραιά εξαπλώθηκε μια τρομερή επιδημία χολέρας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να πεθάνουν μέσα σε πέντε μήνες 3.000 άνθρωποι, δηλαδή το 1/10 των κατοίκων της ελληνικής πρωτεύουσας, Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οι κρίσεις στην Ελλάδα: 1830-1837*, Αθήνα, Κριτική, 1994, σ. 158.
- 76 Φ. Φουντουκλή, *ό. π.*, 1890, σ. 4.
- 77 Ε. Βαρίκα, *ό. π.*, 1987, σ. 181, 194.
- 78 Πρέπει να επισημάνουμε ότι ο όρος νοοτροπία σύμφωνα με τον Ζακ Λε Γκοφ έχει δεχθεί δάνεια από τις παραδόσεις. Η γένεση των νοοτροπιών και η διαδοχή τους πηγάζει από συγκεκριμένα κέντρα επεξεργασίας. Θα μπορούσαμε να ορίσουμε τη νοοτροπία ως: «ό,τι κοινό συνδέει ένα ιστορικό άτομο με τους άλλους ανθρώπους του καιρού του. Το συλλογικό δηλαδή χρωματισμό του ψυχισμού και τον ιδιαίτερο τρόπο που νιώθει και σκέπτεται ένας λαός ή μια ορισμένη ομάδα ανθρώπων», Βλ. J. Le Goff, «Οι νοοτροπίες μιας διφορούμενης ιστορίας», στο Λε Γκοφ, Νορά Π., *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κ. Μπισσοτάκη, Αθήνα, Ράππα, 1981, σ. 315-318.
- 79 Για την έννοια του κοινωνικού ελέγχου βλ. σχετικά Γ. Τσαούσης., Αθήνα 1988, σσ. 154-156 και Χ. Νόβα -Σκαλτσούνη., Αθήνα 1996, σσ. 79-86.
- 80 Ε. Αβδελά, *ό. π.*, 1990, σ. 24.
- 81 Ε. Αβδελά, *ό. π.*, 1990, σ. 22.